

DATAREA PICTURII DIN ALTARUL ȘI NAOSUL BISERICII VORONEȚ

Ion Solcanu

După cum se știe, altarul, naosul și pronaosul bisericii Voroneț au fost ctitorite de Ștefan cel Mare în anul 1488, în numai trei luni, trei săptămâni și trei zile. În 1547, la porunca și cu cheltuiala mitropolitului Moldovei de atunci, Grigorie Roșca, văr primar cu Petru Rareș, a fost adăugat pridvorul.

În istoriografia acumulată până acum, în privința datării picturilor din altarul și naosul bisericii Voroneț s-au conturat două opinii. Prima dintre acestea, în ordinea cronologică a emiterii lor, atribuie picturile din altarul și naosul bisericii Voroneț, perioadei de după domnia lui Ștefan cel Mare; a doua opinie, însușită și susținută de cei mai numeroși cercetători, plasează frescele acestor două compartimente în vremea domniei lui Ștefan cel Mare.

Cea dintâi opinie a fost emisă încă în secolul al XIX-lea de către F.A. Wickenhauser, întemeiată doar pe sumare elemente stilistice¹.

La scurtă vreme, profesorul Eugen Kozak descoperă și transcrie pisanile puse de ctitori pe zidurile bisericilor bucovinene, inclusiv la Voroneț. Comentând inscripțiile descoperite pe picturile de la biserica Voroneț și făcute de chiar pictorii care au executat frescele, Eugen Kozak le interpretează și atragea atenția asupra faptului că F.A. Wickenhauser s-a înșelat atribuind atât frescele interioare, cât și cele exterioare mitropolitului Grigorie, căruia i se datorează doar cele din urmă².

Mai surprinzătoare sunt afirmațiile lui I.D. Ștefănescu care aprecia că ansamblul picturilor din altarul și naosul bisericii Voroneț conține masive repictări care stau sub semnul "improvizatiei", fiind total lipsit de calități artistice. La fel de surprinzătoare sunt și aprecierile lui I.D. Ștefănescu conform cărora "Les peintures de Voroneț ont bénéficié d'une admiration un peu exagérée, surtout lorsqu'elles ont été déclarées les plus belles de Moldavie. Quant à l'idée que les peintures de l'intérieur représentent la parure originale, elle est tout à fait erronée. Rien ne nous permet de relever cette décoration, d'une inégalité frappante, d'un manque de sentiment décoratif évident et rempli de fautes graves de dessin, à la décoration des premières oeuvres du XVIe siècle, encore moins aux peintures de l'époque de Stéfan le Grand"³. Aceleași observații sunt reluate și în ediția revăzută a lucrării, publicată un an mai târziu, tot la Paris⁴.

Celei de a doua grupă de opinii i se subscriu mai întâi cercetările lui Wladyslaw Podlacha care, încă din 1912 afirmase că "picturile... cele mai timpurii se găsesc, fără îndoială, în naos și s-ar putea să dateze chiar din perioada întemeierii bisericii sau, cel puțin din timpul lui Ștefan cel Mare"⁵. Această opinie o exprimă în podica constatări că "pictura bisericii s-a făcut cu forțe colective"⁶.

În anii următori publicării sintezei lui Wladyslaw Podlacha, care precedau prima mare conflagrație mondială, picturile de la Voroneț au stat sub atenția cărturarului bucovinean Leca Morariu. Preocupat mai mult de iconografia picturilor exterioare, îndeosebi a Judecării de Apoi pe care o compară cu creația lui Michelangelo din Capela Sixtină, autorul lasă a înțelege că cele interioare din altar și naos cu tabloul votiv, aparțin domniei lui Ștefan cel Mare⁷.

Pentru datarea propusă de Wladyslaw Podlacha s-au pronunțat apoi, în perioada interbelică, cercetători de prestigiu ca Oreste Luția, G. Balș și Paul Henry. Cel dintâi a făcut-o cu prilejul descoperirii "în partea superioară sub acoperiș a unui larg chenar ornamental, ce alerge probabil ca o friză în jurul bisericii" și care "are perechea sa într-o bandă ce înconjoară interiorul turnului din naos". Urmărind logica sa, autorul aprecia că "aici, în naos, s-a făcut prima zugrăveală, odată cu tabloul ctitoricesc care este din epoca lui Ștefan cel Mare"⁸.

Arhitectul G. Balș constată că “pictura se află pe primul strat de tencuială” deosebindu-se stilistic de aceea din pronaos și din exteriorul bisericii. Pe temeiul acestor observații autorul aprecia pictura din altarul și naosul bisericii Voroneț ca datând “foarte probabil, din vremea chiar a lui Ștefan cel Mare”⁹.

Paul Henry respingea opiniile lui I.D. Ștefănescu privitoare la datarea și la însușirile artistice ale picturii din altarul și naosul bisericii Voroneț. Întemeiat pe analiza comparativă a programului iconografic de la celelalte biserici ștefaniene, dar și a monumentelor de la sud de Dunăre – din Bulgaria și Serbia – Paul Henry opina că “ne însușim părerea domnului Podlacha și a domnului Balș care susțin că această parte a bisericii a fost pictată înainte de sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare”¹⁰.

Tot domniei lui Ștefan cel Mare îi atribuie picturile din altarul și naosul bisericii Voroneț și Petru Comarnescu care respinge opinia lui Virgil Vătășianu după care pictura reprezentând pe **Pantocrator**, în bolta turlei, ar fi fost refăcută în secolul al XVIII-lea¹¹.

Virgil Vătășianu și Sorin Urlea datează frescele din aceste două compartimente ale bisericii Voroneț cât mai curând după terminarea construcției la 1488. “Picturile din altar și navă, scria Virgil Vătășianu, au fost executate ... probabil imediat după terminarea zidirii, adică la 1488”, părere determinată de faptul că “sub stratul actual nu s-au găsit urmele unei picturi decorative provizorii” dar și pe considerații de ordin iconografic¹².

Sorin Ulea, întemeiat pe argumente iconografice și stilistice, credea că ansamblurile “de la bisericile Pătrăuți, Voroneț și Sf. Ilie (Suceava), la care mai trebuie adăugat și cel de la Milișăuți ni se prezintă ca un grup unitar și, totodată, ca o fază timpurie în dezvoltarea picturii din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, faza evident anterioară ansamblului de la Bălinești” pe care-l datează ante 1493¹³.

Mai mult, Sorin Ulea stabilește succesiunea pictării interioarelor acestor biserici care nu este alta decât însăși cea a construirii monumentelor respective, înălțate după cum se știe, în 1487 (Pătrăuți și Milișăuți) și 1488 (Voroneț și Sf. Ilie – Suceava)¹⁴.

Se cuvine să zăbovim un pic asupra datării interioare de la Bălinești, susținută atât de categoric de Sorin Ulea pentru o perioadă anterioară anului 1494. Cei care au obiectat față de o asemenea datare au avut în vedere pisania de pe fațada sudică a bisericii Bălinești care indică anul 1499, luna decembrie, ziua 6 ca dată la care s-a sfârșit construcția edificiului. Este drept că textul pisaniei nu oferă nici o precizare cu privire la momentul începerii construcției, fapt pentru care identificarea unor inscripții zgratate în altarul bisericii, care ar indica, în afara numelor unor dieci – Ioan, Gavril, Grigorie – anii 1494 și 1496, a determinat pe descoperitorul acestora, Orest Tafrali¹⁵ iar mai apoi și pe Sorin Ulea, să considere că biserica de la Bălinești a fost ridicată și, respectiv, pictată înainte de 1494, cel mai târziu la 1493¹⁶.

Opinia aceasta a fost împărtășită, dar pe baza altor considerente, de către Ștefan S. Gorovei, Carmen Bogdan, Corina Popa și, mai recent, D. Năstase.

Unul dintre argumentele “forte” al partizanilor datării construcției și pictării bisericii de la Bălinești înainte de 1494 și anume celebrele inscripții zgratate care ar indica anii 1494 și 1496 contestat vehement de Virgil Vătășianu¹⁷ a fost eliminat de o lectură corectă a acestora. Inscripția care ar fi indicat anul 1494 (7002) nu conține în fapt decât numărul zilei din lună, 7, și ziua din săptămână, **duminică**¹⁸, fapt pentru care nu mai poate fi susținută datarea construcției și a picturilor interioare înainte de 1494, în speță, în anii 1493-1492.

Această amplă paranteză a fost necesară pentru a sugera fragilitatea afirmației lui Sorin Ulea conform căreia picturile din interiorul bisericii Bălinești ar data din 1493 fiind, deci, ulterioare celor din altarul și naosul bisericii Voroneț, care ar fi fost realizate imediat după 1488, anul ridicării construcției.

O asemenea datare este reluată de Sorin Ulea atât în contribuția sa din sinteza *Istoria artelor plastice în România*, în capitolul referitor la pictura din Moldova, cât și în micromonografia dedicată bisericii **Voroneț**, scrisă în colaborare cu Maria Ana Musicescu și publicată un an mai târziu, în 1969.

Între cercetătorii care s-au pronunțat pentru datarea picturilor din altarul și naosul bisericii Voroneț în timpul domniei lui Ștefan cel Mare numai Virgil Vătășianu și Sorin Ulea plasează evenimentul în perioada imediat următoare terminării construcției din septembrie 1488, în vreme ce Podlacha, Leca Morariu, Oreste Luția, G. Balș și Paul Henry încadrează realizarea picturilor între 1488 și 1504.

O restrângere a acestei perioade o propune Maria Ana Musicescu. Punctul de plecare al demersului ei îl constituie tabloul votiv din naos, care reprezintă familia ctitorilor. Șirul membrilor acesteia începe cu Ștefan cel Mare, închinând modelul bisericii lui Iisus, prin mijlocirea Sfântului Gheorghe, urmat de doamna Maria, o fetiță și, ultimul, un adolescent. Cum la data terminării construcției, în 1488, Ștefan cel Mare avea în viață doi fii – pe Alexandru, născut înainte de 28 aprilie 1464 și mort la 26 iulie 1496 și pe Bogdan – Vlad, născut la 16 iunie 1479 și mort în 1517 – și două fiice: Maria decedată la 1518 și Ana, care a murit înainte de 23 noiembrie 1499, iar tabloul votiv reprezintă un singur fiu, autoarea concluzionează că pictura a fost realizată atunci când, urmare a morții lui Alexandru, Ștefan cel Mare rămăsese cu un singur fiu, cu Bogdan - Vlad. Știindu-se că moartea lui Alexandru a survenit la 26 iulie 1496 se presupune că tabloul votiv a fost pictat după această dată, considerată de Maria Ana Musicescu ca termen **post quem**.

Autoarea coroborează aceste date cu cele oferite de tabloul votiv de la Pătrăuți în care sunt figurați trei copii: un fiu, care urmează imediat după voievod, și două fiice, determinând-o pe Maria Ana Musicescu să conchidă că “Prin urmare, tabloul de la Pătrăuți se încadrează cronologic între iulie 1496 și o dată anterioară celei de 23 noiembrie 1499”¹⁹. Constatând că la Pătrăuți fiul trece înaintea mamei sale, doamna Maria, iar la Voroneț este în urma acesteia, cercetătoarea presupune că și acest din urmă tablou votiv “trebuie, la rândul-i, încadrat între limitele menționate mai sus: 26 iulie 1496 și 23 noiembrie 1499”. Cum Bogdan-Vlad începe să participe la treburile țării în jurul anului 1497, fiind menționat de izvoarele istorice ca “semnând și punându-și sigiliul pe tratatele încheiate între Ștefan și marele cneaz al Lituaniei, Alexandru” autoarea se consideră îndreptățită să constate că “schimbarea în situația lui Bogdan, schimbare prin care se poate explica deosebirea între cele două tablouri ctitoricești, se petrece înainte de vara anului 1497, ceea ce restrânge data pictării tabloului votiv de la Voroneț, între 26 iulie 1496, termenul **post quem** stabilit mai sus și primăvara anului următor. Cum zugrăvirea bisericii nu s-a putut face iarna, cum tabloul ctitorilor era zugrăvit nu la începutul, ci la sfârșitul lucrărilor de pictare a naosului, putem presupune că zugrăvirea Voronețului s-a terminat în lunile de toamnă ale anului 1496” afirmă în încheiere Maria Ana Musicescu²⁰.

Cum datarea tabloului votiv de la Voroneț se raportează la prezența în cadrul acestuia a unuia dintre cei doi fii ai lui Ștefan cel Mare – Alexandru și Bogdan – se impun câteva observații despre viața acestora desprinse din documentele epocii.

În ceea ce privește pe Alexandru, aflăm din pisană bisericii Sf. Mihail din Războieni, terminată la 18 noiembrie 1496 că acesta a stat alături de ilustrul său tată în lupta dintre oastea Moldovei și cea otomană care avusese loc cu 20 ani mai înainte. Pisană este o adevărată filă de cronică, săpată în piatră, mărturie pilduitoare a sacrificiului moldovenilor pentru apărarea țării. În același timp însă pisană relevă atât o componentă etico-religioasă, cât și una ideologică a actului de ctitorie a acestei biserici, așa cum, de altfel, motivații similare au stat și la baza înălțării altor lăcașuri de cult²¹. Inscripția de la biserica din Războieni consemnează că “... în anul 6984 <<1476>> s-a ridicat puternicul Mehmet, împăratul turcesc, cu toate puterile sale răsăritene; și încă și Bogdan voievod, poreclit Laiotă, a venit cu el, cu toată țara sa băsărească. Și au venit să prade și să ia Țara

Moldovei, și au ajuns până aci, la locul numit Pârâul Alb. Și noi, Ștefan voievod, și cu **fiul nostru, Alexandru** (subl. ns.) am ieșit înaintea lor aci și am făcut mare război cu ei, în luna iulie, 26; și cu voia lui Dumnezeu, au fost înfrânți creștinii de păgâni. Și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei. Atunci și tătarii au lovit țara Moldovei din partea aceea”²².

Peste doar cinci ani de la acest dramatic eveniment din viața Moldovei, tânărul Alexandru, acum de 17 ani, va participa alături de Ștefan cel Mare, la lupta de la Râmnic așa cum aflăm din pisania bisericii Sf. Procopie de la Milișăuți: “În anul 6989 <<1481>>, luna iulie 8, în ziua marelui mucenic Procopie, la Ștefan voievod ... și cu **prezibiul său fiu Alexandru** (subl. ns.) au făcut război la Râmnic cu Basarab voievod cel Tânăr, domn al Țării Românești, poreclit Țapaluș. Și a ajutat Dumnezeu pe Ștefan voievod și a biruit pe Basarab voievod și a fost pieire foarte mare printre Basarabi”²³.

Neîndoielnic, prezența lui Alexandru, la doar vârsta de 12 ani și apoi la 17 ani la aceste evenimente dramatice ale Moldovei avea menirea, în intenția tatălui său, de a-l pregăti pe viitorul domn și conducător de oști. Ștefan știa din propria-i experiență că în atari împrejurări se călesc adevăratele caractere. Soarta a vrut însă, ca exact după 20 de ani de la participarea lui la crâncena înclăștare a oștirii moldovenești cu a celei turcești conduse de Mahomed al II-lea, Alexandru să moară la numai 32 de ani și să fie îngropat, nu la ctitoria sa de la Bacău, ci la aceea a străbunicului său, Alexandru cel Bun de la Bistrița, din imediata apropiere a târgului Piatra Neamț. Până atunci însă o altă serie de evenimente aflate în directă legătură cu Alexandru sunt demne de a fi aduse în atenția cititorului.

Cel dintâi s-a petrecut în anul 1489 când Moldova face pace cu Poarta Otomană și, pentru o mai mare garanție că pacea va fi respectată, Ștefan cel Mare îl trimite pe Alexandru ca ostatec la Constantinople. Pentru aceasta s-au pronunțat istoricii Xenopol, Iorga, P.P. Panaitescu și, mai recent, Ștefan S. Gorovei²⁴. În opinia istoricului Ștefan S. Gorovei, Alexandru avea să se căsătorească în vara aceluia an – 1489 – la Constantinople, probabil cu Maria Asanina Paleologhina, doamna Moșdovlahiei, ‘nume și’ calitate sub care o aflăm “ca donatoare – pe o icoană de la mănăstirea Grigoriu, de la Muntele Athos”²⁵.

În 1490, Alexandru ctitoria în Bacău biserica cu hramul **Adormirea Maicii Domnului** a cărei pisanie afirmă: “Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, binecinstitorul și de Hristos iubitorul, Io Alexandru **voievod** (subl. ns.) fiul lui Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei, a zidit această casă întru numele Adormirii preacuratei Născătoare de Dumnezeu și pururea Fecioarei Maria și s-a sfârșit în anul 6999 <<1491>>, luna ianuarie 1”²⁶. Din acest document săpat în piatră rețin atenția trei elemente:

1. titlul de **voievod** pe care și-l alătură Alexandru;
2. calitatea de unic ctitor al bisericii;
3. data de 1 ianuarie 1491 la care s-au săvârșit lucrările de construcție ale bisericii.

În privința titlului de **voievod** pe care Alexandru și-l asociază în această pisanie trebuie să remarcăm că nu-l mai întâlnim în nici un alt document oficial intern sau extern, ceea ce ne conduce la ipoteza unui act de voință unilaterală, neacceptat de tatăl său, Ștefan cel Mare. Nu ar trebui respinsă deci opinia întâlnită în istoriografie conform căreia prezența lui Alexandru la Bacău ar fi constituit mai curând o îndepărtare a acestuia de la curtea voievodală și nicidecum o asociere la domnie. În același timp este de remarcat și postura de unic ctitor al bisericii, ca și graba cu care s-a scris și s-a încastrat pisania în zidul ctitoriei, în chiar ziua de prăznuire a Sf. Vasile, care nu are nimic a face cu hramul bisericii abia zidite. Toate aceste trei elemente sunt neobișnuite și sugerează anumite evenimente, poate de natură politică, poate generate de starea sănătății lui Ștefan cel Mare pe care impetuosul Alexandru a încercat să le exploateze în sensul consolidării poziției sale. Cert este că această inițiativă a sa a rămas singulară, nefiind agreată de Ștefan cel Mare, **titlul de voievod nemaipărând**, așa cum constatăm mai sus, **în nici un alt document intern sau extern**. Abia peste

trei-patru ani, în 1493-1494, Alexandru beneficiază, din partea tatălui său, de o poziție privilegiată. Este vorba de asocierea sa la ctitorirea bisericii de la Borzești. Evenimentul este consemnat de pisanie astfel: “Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, **și cu preaiubitul său fiu Alexandru** (subl. ns.) au zidit această casă, care este la Borzești pe Troțuș, a **Adormirii preasfintei născătoare de Dumnezeu**, întru rugă sieși și întru pomenirea răposaților <<înaintașilor>> și părinților lor, și care a început a se zidi în anul 7001 <<1493>> luna iulie 9 și s-a sfârșit în anul 7002 <<1494>> ... luna octombrie 12”²⁷.

Prin prisma datelor conținute de pisanie apreciam, cu mult timp în urmă că “biserica de la Borzești apare ca un **moment comemorativ, ridicat în amintirea rudelor sale apropiate și a strămoșilor lor**, deci și ai ctitorului, **Ștefan cel Mare îndeplinind astfel o obligație morală față de toți acești înaintași de pe valea Troțușului** și amintind astfel contemporanilor o serie de evenimente care, desigur, nouă ne scapă astăzi, dar care trebuie să fi avut o importanță particulară”²⁸. Cu acest prilej credeam că asocierea lui Alexandru la ctitorirea bisericii de la Borzești avea rostul de “a-i sublinia poziția privilegiată în stat, desemnat a-i succeda la tron”. Azi mă îndoiesc de o atare motivație de vreme ce nici documentele scrise pe pergament care au urmat acestui moment, nici cele săpate în piatră, pisanile bisericilor **Sf. Neculai** – Dorohoi (1495), **Sf. Petru și Pavel** – Huși (1495) și **Sf. Neculai** – Popăuți, (30 septembrie 1496) nu mai pomenesc nimic, nici despre calitatea de voievod pe care credem că Alexandru și-a atribuit-o singur, în pisania ctitoriei sale de la Bacău, nici despre aceea de asociat al tatălui său la ctitorirea celor trei lăcașuri de cult care au urmat celui de la Borzești și până la moartea lui Alexandru, survenită la 26 iulie 1496. Este de crezut deci că motivul pentru care Ștefan și l-a asociat pe Alexandru la ridicarea bisericii de la Borzești trebuie decriptat din chiar pisania acesteia. În acest sens să reținem că biserica a fost închinată tot **Adormirii Preasfintei Născătoare de Dumnezeu** ca și ctitoria lui Alexandru de la Bacău. În același timp, dacă Alexandru a avut anumite prerogative în partea de jos a Moldovei, atunci apare firească asocierea sa de către Ștefan cel Mare la ctitorirea bisericii de la Borzești. Următoarea biserică pe care Ștefan cel Mare o ctitorește în această parte a Moldovei este cea de la Războieni, terminată în noiembrie 1496 când Alexandru nu mai era deja în viață. Dacă însă atât această biserică, cât și următoarea, a **Nașterii Maicii Domnului** de la Tazlău (4 iulie 1496 – 8 noiembrie 1497) evocă în pisanii că au fost înălțate “întru ruga ... și fiilor Alexandru și Bogdan” aceasta este pentru că la data începerii acestora, cel dintâi fiu era încă în viață. Dovada o constituie faptul că pisanile ctitoriilor care au urmat celei de la Tazlău, **Înălțarea Domnului** de la mănăstirea Neamț, terminată la 14 noiembrie 1497, **Sf. Ioan** din Piatra Neamț (15 iulie 1497 – 11 noiembrie 1497) etc. îl evocă doar pe fiul rămas în viață, pe Bogdan.

Așa după cum știm, Bogdan apare în documentele interne cu titlul de voievod abia la **24 septembrie 1498** în condițiile în care toate documentele întreg anului 1497, primul datând din 3 ianuarie și emis la Hârlău și cele din 1498 de până la 24 septembrie (în număr doar de 2 3) !! menționează pe fiul rămas în viață fără titlu, ca formula “și credința preaiubitului fiului nostru, Bogdan-Vlad”²⁹. Abia în documentul din 24 septembrie 1498, dat în Suceava, prin care se întărea Vasucăi dreptul ei de proprietate asupra mai multor sate, Bogdan apare fără cel de-al doilea prenume, **Vlad**, nelipsit până acum din documente și capătă titlul de **voievod**. Aceste constatări sunt confirmate după cum s-a văzut și de documentele săpate în piatră – pisanii. Astfel, pisanile bisericilor terminate sau ridicate în întregime în 1497 – **Nașterea Maicii Domnului** de la Tazlău, **Înălțarea Domnului** de la mănăstirea Neamț și **Sf. Ioan** din Piatra Neamț – îl pomenesc pe Bogdan fără nici un titlu. Inscriptia pusă pe turnul clopotniță cu paraclisul **Sf. Ioan cel Nou** de la mănăstirea Bistrița, la 13 septembrie 1498, nu-l pomeneste pe Bogdan nici cu titlu, nici fără titlu³⁰. Abia următoarea pisanie, datând din 28 octombrie 1499, de pe turnul clopotniță al bisericii **Sf. Ioan** din Piatra Neamț afirmă calitatea de voievod a lui Bogdan “Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu

domn al Țării Moldovei, se poate citi în amintita pisanie, fiul lui Bogdan voievod a zidit această clopotniță împreună cu doamna sa Maria, fiica lui Radu voievod, și cu preaiubitul fiul lor, Bogdan voievod, în anul 7007 <<1499>> octombrie 28³¹.

În documentele interne, a doua mențiune care îl prezintă ca asociat la domnie apare într-un act emis tot la Suceava și plasat între 1498 septembrie 24 – 1499 septembrie 15, datare făcută după prima mențiune a lui Bogdan ca voievod (24 septembrie 1498) și după ultima mențiune a lui Hârman în sfatul domnesc (14 septembrie 1499)³².

Următoarele acte interne emise de cancelaria lui Ștefan cel Mare îl menționează pe Bogdan cu titlul de voievod, stare de fapt confirmată și de pisanile bisericilor ctitorite de tatăl său: **Înălțarea Sf. Cruci** de la Volovăț, începută la 1500 și terminată la 14 septembrie 1502 și **Tăierea capului Sf. Ioan** – Reuseni (jud. Suceava)³³. Din inscripția acestui din urmă locaș de închinăciune aflăm că zidirea a fost începută de Ștefan cel Mare la 8 septembrie 1503 dar că "... pe Ștefan l-a ajuns moartea ... iar fiul lui Bogdan voievod a înălțat cele începute de tatăl său și a sfârșit casa aceasta în anul 7012 <<1504>> luna septembrie 18"³⁴. Biserica **Coborârea Sf. Duh** de la Dobrovăț (jud. Iași) a fost începută tot în 1503 și terminată în 1504, dar spațiul rezervat lunii și zilei a rămas necompletat. Aici Bogdan nu apare menționat.

După această amplă paranteză, atât de necesară însă datării pictării interioare din altarul și naosul bisericii Voroneț să revenim asupra demonstrației făcută pe marginea acestui subiect de către Maria Ana Musicescu. Supunând unei critici argumentația sa constatăm că deși observa corect că tabloul votiv din naosul bisericii Voroneț prezintă un singur fiu, pe Bogdan-Vlad, și o singură fiică, autoarea nu și-a pus problema de ce pictorul a omis să o figureze și pe cealaltă fiică a lui Ștefan cel Mare în cazul în care tabloul votiv ar fi fost terminat "în lunile de toamnă a anului 1496".

Or, se știe că tablourile votive constituiau transpunerea picturală a realității sociale și politice privind familia ctitorilor, cu atât mai mult dacă aceasta este a celui dintâi feudal al țării. realitatea socială și politică vizează, neîndoielnic, mai întâi numărul real, cel existent la acea dată, al membrilor familiei domnului, poziția fiecăruia în ierarhia politică din momentul respectiv și continuând cu aspectele formale, privitoare la particularitățile costumului de curte purtat de domn, de soția și de copiii acestuia, modelul bisericii închinat de voievod lui Iisus Hristos. Evident că nici tablourile votive din bisericile Pătrăuți și Voroneț nu se puteau sustrage acestor norme elementare. Toate aceste constatări conduc la concluzia că din moment ce tabloul votiv de la biserica Voroneț reprezintă pe Ștefan cel Mare cu doamna Maria și pe copiii acestora – o fiică și un fiu – înseamnă că tabloul votiv fusese realizat atunci când domnul mai avea în viață doar acești copii. Cum Alexandru murise la 26 iulie 1496 și fusese îngropat la mănăstirea Bistrița, lângă străbunicul său Alexandru cel Bun, iar sora sa **Ana decedase anterior datei de 28 noiembrie 1499, putem presupune că tabloul ctitoricesc din biserica Voroneț a fost realizat, cel mai devreme, în toamna anului 1499, imediat după moartea Anei.**

Argumentul pentru această datare îl constituie faptul că tabloul reprezintă faptul că tabloul reprezintă, în afară de Ștefan cel Mare și soția sa, doi copii care în viziunea noastră nu pot fi decât Bogdan și Maria. Numai dacă i-ar reprezenta pe aceștia poate fi susținută realizarea picturii **cel mai devreme în toamna anului 1499**, deci imediat după moartea Anei, survenită înainte de această dată. Suntem în măsură să aducem încă un argument, în afara celui deja adus mai sus, pentru datarea propusă. Curios este că acest fapt a trecut neobservat de studiul semnat de Maria Ana Musicescu. Argumentul ni-l oferă compoziția votivă de la Voroneț, acesta nefiind altul decât inscripțiile de deasupra personajelor figurate aici de pictor. De la stânga la dreapta aceste inscripții sunt:

„...ВОЕВОДА ГЛА МАРІА СТЕФАНОВОЕ-

ВОДА ГЛАРЬ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОЕ”

Lectura întregită este:

„ВОЕВОДА. ГА<СПО>ЖА<Н>А МАРИА. СТЕФАН
ВОЕВОДА ГА<ПА>ДАРЬ ЗЕМЛИ МАЛАВСКОЕ”

Traducerea, urmată în același sens, de la stânga la dreapta spune “... voievod; doamna Maria, Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei”³⁵. Acest fapt ne permite să credem că respectivul clișeu s-a realizat cu mult înainte de publicarea lui în *Repertoriul monumentelor și obiectivelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare, la 1958*. Fotografia tabloului votiv care însoțește studiul M.A. Musicescu nu permite lectura inscripțiilor³⁶.

Deși textul inscripției nu îngăduie să identificăm numele fiului lui Ștefan cel Mare reprezentat în tabloul votiv din naosul bisericii Voroneț, ne oferă însă o informație extrem de prețioasă privitoare la titlul pe care îl poartă, acela de **voievod**. Căruia dintre cei doi fii ai lui Ștefan cel Mare, aflați în viață în perioada cuprinsă între terminarea construcției bisericii Voroneț la 14 septembrie 1488 și moartea lui Alexandru, survenită la 26 iulie 1496, i s-a **atribuit și recunoscut titlul de voievod**? După cum s-a constatat din informațiile expuse în ampla paranteză, Alexandru și-a luat acest titlu care apare într-un singur document public, în pisania propriei ctitorii de la Bacău, terminată la 1 ianuarie 1491. Nici un alt document intern și nici măcar pisania singurei biserici – **Adormirea Maicii Domnului** de la Borzești – la care este asociat în calitate de ctitor de tatăl său, nu mai amintesc nimic despre titlul de voievod al lui Alexandru. Dacă am presupune că tabloul votiv din naosul bisericii Voroneț precede pisania de la biserica **Adormirea Maicii Domnului** din Bacău (1 ianuarie 1491) și, prin urmare, l-ar figura pe Alexandru, purtând titlul de voievod, atunci ar fi de neexplicat lipsa portretelor celorlalți doi copii aflați în viață în acel interval de timp, un fiu – Bogdan-Vlad – și o fiică, fie Marie, fie Ana. Iată de ce considerăm că **datarea propusă de noi, toamna anului 1499, cel mai devreme, pentru realizarea tabloului votiv și, prin extensie, a întregii picturi din altarul și naosul bisericii Voroneț, este cea mai aproape de adevăr**. Neîndoielnic că terminarea decorului pictural s-a făcut în perioada imediat următoare, oricum, înainte de moartea marelui voievod. Credem însă că acest eveniment al pictării altarului și naosului trebuie să fi fost cât mai apropiat de toamna anului 1499, ceea ce ar explica și plasarea lui Bogdan voievod, după sora și mama sa. În momentul realizării portretului, tânărul voievod trebuie să fi avut în jur de 20 de ani, știut fiind că s-a născut în vara anului 1479.

Interesant de remarcat că Maria Ana Musicescu nu pare să fi fost nici ea convinsă de datarea picturii din altarul și naosul bisericii Voroneț pentru toamna anului 1496 de vreme ce, la scurtă vreme după publicarea studiului adoptă o altă opinie: “On ne connaît pas la date exacte de la peinture du sanctuaire et du naos, elle fait l’objet de débat entre spécialistes. Il est certain cependant qu’elle appartient à l’époque de Stéphane du Grant et que la date de son exécution peut être comprise entre 1488 et 1496”³⁷. Această opinie pare a fi determinată de afirmația lui Sorin Ulea, amintită undeva mai sus, conform căreia tabloul votiv voronețian ar figura pe Alexandru. Aceasta ar presupune că pictorul a surprins un moment în care Ștefan cel Mare avea în viață doar pe fiul Alexandru și o soră a acestuia. Or, realitatea dovedită istoricește este că în momentul morții lui Alexandru rămăsese în viață fratele său, după tată, Bogdan și surorile acestuia, Maria și Ana. Cum Ana decedase cel mai târziu în noiembrie 1499, înseamnă că tabloul votiv din naosul bisericii Voroneț figurează pe copiii rămași în viață, pe Bogdan și Maria. Pictarea lor nu putea fi realizată decât, cel mai probabil, în toamna acestui an, 1499. În perioada imediat următoare Bogdan își consolidase poziția la curtea domnească încât ar fi impus reprezentarea lui, dacă nu înaintea mamei sale, cel puțin imediat după ea.

NOTE:

1. F. A. Wickenhauser, *Moldau oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina*, vol. III, *Geschichte der Klöster Woronez und Putna*, Cernăuți, 1891, p. 13, apud Wl. Podlacha, *Pictura murală din Bucovina*, p. 288.
2. Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Viena, 1903, partea I, p. 210, apud Wl. Podlacha, *op. cit.*, p. 288.
3. I.D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1928, p. 135.
4. Idem, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle. Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Texte, Paris, 1929, p. 44-50.
5. Władysław Podlacha, *op. cit.*, p. 288.
6. *Ibidem*, p. 289.
7. Leca Morariu, *La Voroneț, pagini de carnet din 4 octombrie 1913, 5 aprilie 1914 și 24 iunie 1914*, în "Făt-Frumos", an VIII, 1933, Suceava, nr. 1-3/1933, p. 16-20, 36-42 și 70-76.
8. Oreste Luția, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț*, în "Codrul Cosminului", 1924 (I), p. 283-284.
9. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 34-35, 245 și 250.
10. Paul Henry, *Monumente din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, Editura Meridiane, 1984, p. 159.
11. P. Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din Nordul Moldovei. Arhitectura și fresca în sec. XV-XVI*, p. 172-190 și nota 2 de la p. 175.
12. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 808.
13. Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere în studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 424 și notele 1 și 2 de la p. 425.
14. *Ibidem*, p. 425 și 447.
15. Orest Tafrali, *Biserica din Bălinești*, în "Îndrumări culturale", București, 1927, p. 26.
16. Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 424-425 și nota 1 de la p. 425.
17. Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 825 și nota 4; Idem, *Despre datarea bisericii Sf. Nicolae din Bălinești*, în SCIA, t. 25, 1978, p. 209-210.
18. Ion I. Solcanu, *Représentations chonographiques de la peinture murale de Moldavie et leur place dans l'iconographie sud-est européenne (XV-eXVII-e siècles)*, în RESEE, 1/XIV, 1976, p. 50-51; Idem, *Biserica din Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în AIIAI, XIX, 1982, p. 533.
19. Maria Ana Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 369.
20. *Ibidem*, p. 370.
21. Ion I. Solcanu, *Motivații etice și ideologice ale actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare*, în AIIAI, vol. XXIV/1, 1987, p. 137-154.

22. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Editura Academiei, București, 1958, p. 143.
23. *Ibidem*, p. 58.
24. Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, Ed. Albatros, 1976, p. 70 și urm.
25. *Ibidem*, p. 70.
26. *Repertoriul...*, p. 90
27. *Ibidem*, p. 109.
28. Ion I. Solcanu, *Motivații etice și ideologice...* p. 149-140.
29. *DRH A Moldova*, vol. III.
30. *Repertoriul...* p. 155.
31. *Ibidem*, p. 166.
32. *DRH A Moldova*, vol. III, doc. nr. 231, p. 410-411.
33. *Repertoriul...*, p. 183 și 196.
34. *Ibidem*, p. 196.
35. Pentru inscripția în limba slavonă, vezi: *Repertoriul...*, p. 85, fig. 49, fotografie executată după un clișeu al Comisiunii Monumentelor Istorice.
36. Vezi: *Cultura moldovenească*, p. 369, fig. 2.
37. Ana Maria Musicescu, Ion Miclea, *Voroneț, monument historique et d'art*, Bucarest, 1978; p. 10 și nota 1.